

В. А. БОГУСЕВИЧ

СПОРУДА ХІ СТ. У ДВОРІ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА

Від резиденції київських митрополитів ХІ—ХІІІ ст. зберігся не лише Софійський собор, збудований Ярославом Мудрим, а й кілька інших архітектурних пам'яток, залишки яких виявлені і досліджені під час археологічних розкопок. Відкриття цих архітектурних пам'яток має велике значення для з'ясування розмірів і меж митрополичого двору ХІ—ХІІІ ст.

Щодо цього велике значення також мало виявлення залишків фундаментів кам'яної цегляної огорожі ХІ ст., що оточувала митрополичу садибу¹. Хоч кам'яна огорожа виявлена ще далеко не на всіх ділянках, можна встановити, що митрополичий двір займав площу близько 3,5 га.

Конфігурація садиби київських митрополитів, встановлена по залишках кам'яної стіни-огорожі ХІ ст., дає підставу гадати, що напрямком її північно-західної частини відповідав напрямку сучасної Стрілецької вулиці. Можливо також, що тут цегляна огорожа митрополичого двору ХІІІ ст. збігається з стіною ХІ ст.

Цікаво, що на захід від Софійського собору знаходилась велика частина території митрополичого двору. Ми гадаємо, що в ХІ—ХІІІ ст. саме тут були житлові і господарські споруди двору.

В зв'язку з цим необхідно обслідувати залишки кам'яної споруди, відкритої М. К. Каргером в 1946 р.

Матеріали М. К. Каргера про цю споруду видані двічі². На жаль, в цих публікаціях М. К. Каргер ні в тексті, ні в кресленнях не дає прив'язки розкопаної ним споруди до стін Софійського собору, і тому для читача точна локалізація її лишається неясною, тим більше, що на виданих планах споруди немає покажчика сторін світу. До того ж, автор дає опис відкритої будови не за компасом, а відносно стін Софійського собору, розташованих з великими відхиленнями від сторін світу.

Розкопану пам'ятку М. К. Каргер характеризує як «руїни великої споруди, складеної із бутового каменю і древньої плоскої цегли квадратної форми на розчині вапна з домішками дрібної цегли»³.

Споруда мала три камери, що примикали одна до одної. Центральна камера кращої збереженості, дві крайні збереглися погано, внаслідок чого встановити точні розміри всієї споруди неможливо. Довжина всіх трьох камер близько 12 м, ширина 5 м; отже, площа споруди, включаючи товщину стін, становила до 60 м² (рис. 1).

¹ І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева, Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955, стор. 179; М. К. Каргер, Памятники переяславского зодчества в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 49.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 246—250; його ж, Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 458—462, рис. 126—128, табл. LXXXV.

³ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 246.

Важливо відзначити, що при розкопках 1946 р. на схід (за М. К. Каргером) або вірніше на північ (за компасом), біля центральної і східної (за компасом) камер виявлені «великий і глибокий котлован, виритий в материк, з стрімкими стінами. Котлован цілком заповнений уламками перепаленої цегли, розміри і керамічні якості якої аналогічні цеглі, з якої були складені обидві камери»⁴.

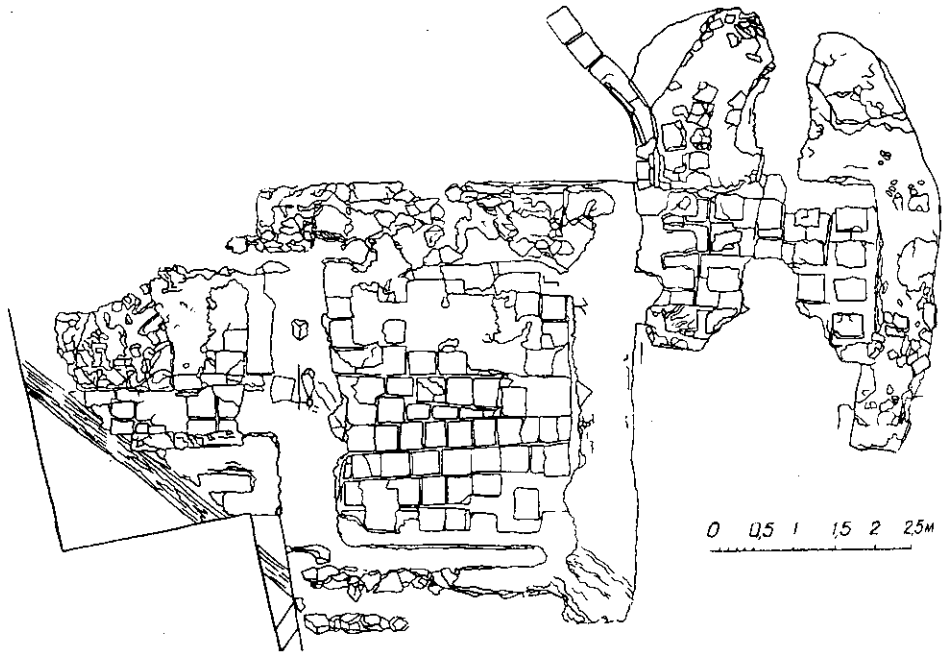

Рис. 1. План трикамерної будівлі XI ст. у дворі київського митрополита.

М. К. Каргер, розглядаючи камери відкритої ним споруди, прийшов до висновку, що це — керамічні печі для випалу цегли. Він пише: «План і конструктивні особливості камер, а також заповнення розташованого біля них котлована уламками бракованої перепаленої цегли дозволяють безсумнівно встановити призначення відкритої споруди. Перед нами древні керамічні печі для випалу цегли. Час їх збудування і функціонування не може бути пов'язаний з побудовою найдавнішої частини Софійського собору (30-ті роки XI ст.). І цегла, з якої складені печі, і уламки бракованої продукції, знайдені в котловані у величезній кількості, відносяться до типу, дуже поширеному в київській архітектурі кінця XI початку XII ст.»⁵

Тут відразу великий сумнів викликає можливість кладки стін випалювальної печі на вапні, оскільки добре відомо, що при великій температурі, необхідній для випалу цегли, вапняні шви розплавлялися б, і стіни печі повинні були б розвалитися. Відомо також, що випалювальні печі будують на глині, яка в процесі виробництва випалюється і набуває червоного кольору.

Незважаючи на таке категоричне твердження, М. К. Каргер при спробі реконструювати ці камери зустрів серйозні труднощі. Він визнає, що «конструктивна схема розкопаної в 1946 р. печі, розташованої в кількох десятках метрів від північної стіни Софійського собору, на превеликий жаль, не в усіх частинах цілком ясна»⁶.

⁴ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 460.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

Більше того, автор заявляє: «Конструкція і призначення майже цілком зруйнованої невеликої надбудови з півночі для нас зовсім незрозумілі. Незрозумілим елементом конструкції залишаються також наявні в стінах камери дерев'яні зв'язки»⁷.

Слід звернути увагу також на те, що навіть для середньої камери, яка краще всіх збереглася, М. К. Каргер не зміг навести ніяких доказів того, що вона була піччю. Автор говорить: «Головні труднощі при реконструкції цієї камери полягають, проте, в тому, що тут немає окремого обладнання для топки («паливника»), якщо не приймати за можливий варіант побудову «паливника» трохи вище рівня бутової кладки стін камери, що зберігся до цього часу»⁸.

З трьох камер споруди XI ст. єдиною для М. К. Каргера, більш ясною щодо обладнання і призначення, була тільки південна (за М. К. Каргером, а не за компасом) камера, до якої з північного сходу примикає опалювальне приміщення.

І дійсно, з півночі до ближчої до Софійського собору камери примикає невелике опалювальне приміщення з великою кількістю золи і вугілля⁹.

Але твердження, що ця камера була перекрита верхньою, яка нібито служила для розміщення гончарської продукції, — нічим не доведене припущення автора. Розташовані на дні цієї камери цегляні стовпчики, а також поперечні та поздовжні жаропровідні канали між ними не є скільки-небудь ясным доказом того, що стовпчики несли перекриття (черинь) нібито вищерозташованої випалювальної камери. Що ж до сусідньої (центральної) камери, то і топки там ніякої не було, та й стовпчики відсутні.

Не подаючи скільки-небудь певної реконструкції гаданої виробничої (випалювальної) споруди, автор досить побіжно і бездоказово стверджує, що принципи обладнання софійської печі сягають в далеке минуле, далі римського часу, маючи на увазі розкопки в Мінгечаурі (Азербайджан). Він говорить також про широке розповсюдження керамічних випалювальних печей подібного типу в пізньоримський час в Західній Німеччині, зазначаючи, що печі цієї системи відкриті в античних містах Боспору і що близькими до софійської є піч IX—X ст. у с. Мадара в Болгарії, а також, незважаючи на істотні відмінності в плані, печі середньовічного Херсонеса¹⁰.

Але М. К. Каргер не дає детального розгляду аналогій, згаданих в примітках, і тому читач не може переконатися у вірності поглядів автора. Все це змушує нас більш детально розглянути це питання.

Боспорські керамічні випалювальні печі були досліджені В. Ф. Гайдукевичем¹¹. «Конструктивний принцип керченської і фанагорійської печей полягає в тому, що при круглій формі плану кожна піч складається з двох, розташованих одне над одним, приміщень: нижнє—топка і верхнє — випалювальна камера, причому черинь випалювальної камери підтримується масивним підпірним стовпом, який стоїть в центрі топки»¹².

Обидві печі мали великі розміри — до 6 м в діаметрі, враховуючи і товщину стін. Внутрішні стіни печей зроблені з великих, прямокутно-подовженої форми сирцевих цеглин. Кладка цих цеглин велась на лесовому (глиняному) розчині. Автор датує печі пізньоримським часом. Керченська і фанагорійська печі служили, головним чином, для випалу амфор.

⁷ М. К. Каргер, вказ. праця, стор. 461.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 460.

¹⁰ Там же, стор. 461—462.

¹¹ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, в. 80, 1934, рис. 6, 7, 9а, 9в, 21, 28, 39, 40, 42.

¹² Там же, стор. 104.

При порівнянні цих печей з трикамерною спорудою на митрополічому дворі в Києві XI ст. не можна знайти між ними рис якої-небудь конструктивної схожості. Ясно, що призначення київської і боспорських споруд було зовсім різним.

Посилання М. К. Каргера на схожість київської споруди з римськими горнами в Західній Європі і Британії також не можна визнати правильними з тих самих причин. До того ж західноєвропейські, при близькості їх конструктивних принципів до боспорських, відрізняються від останніх своїми мініатюрними розмірами.

Як приклад можна навести піч, виявлену в Касторі в районі Норт-хамтоншира. За своїми розмірами вона значно менша від керченської (діаметр 1,2 м), має округлу в плані форму, склепистий паливний канал і масивний стовп, який підтримує черинь випалювальної камери. В черені зроблені отвори, правильно розташовані у вигляді двох концентричних кіл¹³.

Численні римські гончарські печі виявлені в багатьох пунктах Західної Європи. Це невеликі печі, в яких стовп в центрі топки замінений вузькою стіною, що починалась на деякій відстані від шелеп і йшла до протилежної задньої стінки топки. Ця стінка розділяла топку на дві частини і підтримувала черинь випалювальної камери¹⁴.

Отже, боспорські та західноєвропейські — римські випалювальні печі не можуть бути аналогіями до розглядуваної споруди в київському митрополічому дворі.

Розглянемо ще кілька древніх випалювальних споруд, виявлених на Кавказі і в Криму.

В 1946—1947 рр. в Азербайджанській РСР в Мінгечаурі були знайдені випалювальні печі III—I ст. до н. е., II—III, а також IV—VI ст. н. е. «Загальним і характерним для досліджених п'яти печей є єдина конструктивна схема. В горизонтальному плані печі — прямокутні в вертикальному розрізі (по нашій конструкції). Корпус кожної печі, мабуть, був близьким до форми усіченої піраміди. Кожна піч була сконструйована з двох камер, розташованих одна над одною (нижня — топочний відділ і верхня — камера випалу і канали тяги)»¹⁵.

Печі складені із саманної сирцевої цегли на глиняному розчині. Всередині випалювальної камери розміщені стовпи-устої, на яких тримаються міцні перекриття. Між цими перекриттями знаходились вертикальні отвори (прогари) або жаропровідні прорізи діаметром 14—20 см. На арочному перекритті лежить горизонтальна площадка — черинь верхньої випалювальної камери, перекритої склепінням.

Більш пізня випалювальна піч Мінгечаура має в плані форму сильно витягнутого еліпса довжиною 7 м. Всередині корпусу печі розташована поздовжня вузька стіна, що розділяє піч на продольні канали.

Отже, древні печі Мінгечаура не схожі навіть на ту камеру київської споруди, яка має топку.

Найбільш близькі до часу досліджуваної київської споруди херсонеські печі XI—XII ст. «Округлений корпус печей складається з двох камер: нижньої паливної і верхньої випалювальної. Конструкція нижньої паливної камери являє собою ряд вузьких цегляних перекриттів, вірніше арок, які перекривають центральний поздовжній паливний канал і спираються на симетрично розташовані виступи бокових частин печі. Разом з цими виступами, арки служили основою череня випалювальної камери. Проміжки між арками і виступами утворювали ряд вузьких поперечних каналів, що йшли більш-менш паралельно на всю висоту випалювальної

¹³ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 104, 105, рис. 53.

¹⁴ Там же, стор. 107, рис. 55.

¹⁵ Г. И. Ионе, Гончарные печи древнего Мингечаура, КСИИМК, в. XXIV, 1949, стор. 42, рис. 5—9.

камери. Черинь, який, на жаль, не зберігся, був викладений, можливо, з тих же сирцевих цеглин товщиною в 6 см, причому над боковими каналами ці цеглини, що склали тонке перекриття, були, треба думати, укладені не щільно одна до одної, а з невеликими проміжками, утворюючи отвори, через які гарячі гази проходили знизу до випалювальної камери. Таким чином, ці отвори розташовувались рядами поперек печі, відповідно до бокових каналів топки. Реальність реконструкції нижньої паливної камери підтверджує велика гончарська піч (ширина 2,32—2,5, довжина 3,1—3,2 м), відкрита в 1932 р. біля селища Мадара в Болгарії, яка відноситься до періоду першого болгарського царства, тобто до IX—X ст. Піч ця, правда, не округленої форми, апрямокутної (вірніше, трохи трапецієвидної); поздовжніх каналів в печі не один, а два, і сам принцип побудови топки у вигляді системи поздовжніх каналів, перекритих арками, і ряду поперечних каналів між ними з жаропровідними отворами в їх перекритті виражений тут досить повно»¹⁶.

Наведені приклади випалювальних печей античного, римського і середньовічного часів на Кавказі, в Керчі, Фанагорії, Британії, Західній Німеччині, Херсонесі і Болгарії незмінно свідчать, що всі вони мали камеру нижнього ярусу з розміщеною над нею випалювальною камерою, жодна з печей не мала трикамерної будови. На протязі майже півтора тисячолітнього розвитку гончарських випалювальних печей в розглянутих країнах, вони ніколи не мали трьох камер. Спостерігається різниця тільки форми печей і побудови підлог перекриття випалювальних камер, тобто перекриття, що служили черенем верхньої, випалювальної камери. В плані печі були круглими, овальними і прямокутними. У випалювальній камері ставився один центральний підпирний стовп, який підтримував перекриття, або кілька груп опорних стовпчиків, інколи будувалася поздовжня та поперечна стінки всередині паливної камери.

Що ж до гончарських печей для випалу цегли в древній Русі, то до цього часу, незважаючи на значну кількість відкритих вже древньоруських споруд XI—XIII ст., випалювальні печі в древньоруських центрах цегляного виробництва знайдені поки що в незначній кількості.

При розкопках в 1936—1937 рр. в Києві на південний захід від Десятинної церкви була виявлена кругла цегляна випалювальна піч XI ст. (?)¹⁷. Під час розкопок на чернігівському Подолі в 1951 р. знайдені основи круглої в плані, діаметром 5 м, випалювальної печі кінця XI ст. для виробництва цегли. Вона була викладена на глині, обпаленій до червоного¹⁸.

В Суздалі знайдено кілька залишків печей для випалу цегли. Одна з них (датується XI ст.) являла собою випалювальну камеру з двома рядами підпирних стовпів¹⁹ для арок, що держали черинь випалювальної камери.

Отже, відомі в науці древньоруські випалювальні печі для цегли були круглі та прямокутні, але ніколи не трикамерні в одному і тому ж ярусі.

При вивченні цього питання привертають до себе увагу інші середньовічні пам'ятки Херсонеса, Закавказзя²⁰ і Болгара — кам'яні лазні.

Звичайно це трикамерні споруди різних розмірів. Така конструкція викликана їх призначенням: одне з приміщень лазні служило роздягальною, друге призначалося для миття, а третє було зв'язане з топкою, в

¹⁶ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 159, рис. 98.

¹⁷ За повідомленням В. К. Гончарова.

¹⁸ В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 р., АП, т. V, 1955, стор. 10, рис. 4.

¹⁹ А. Д. Варганов, Обжигательные печи XI—XIII вв. в Суздалі, КСИИМК, в. 65, 1956, стор. 50, рис. 16.

²⁰ О. Х. Халапахьян, Средневековые бани Армении, «Советская археология», 1960, № 1, стор. 215—229, рис. 1, 6, 8, 9.

ньому розміщувались цистерни з водою і канали, де концентрувалося гаряче повітря для обігріву інших приміщень лазні.

Археологічними розкопками в Херсонесі були відкриті дві лазні.

До першої лазні, виявленої в 1912 р. з боку головної поздовжньої вулиці міста, вели два провулки. Збереглися нижні частини лазні, які дозволяють скласти досить добре уявлення про її призначення і конструкцію²¹. «Споруда складена із більш-менш великих блоків каменів правильними рядами із підтескою лицевої поверхні. Каміні покладені на товстому шарі вапнякового розчину з морським піском. Внутрішня поверхня стін була вкрита штукатуркою, залишки якої місцями збереглися. Основна частина лазні являла собою видовжений прямокутник, до якого з північно-західного боку прилягало невелике прямокутне приміщення (3×0,6 м) з топкою у вигляді подовженого і трохи звуженого до лазні каналу, вкритого плитами. Крім цього центрального вхідного отвору у власне лазню, по боках його є ще два подібні отвори. Їх призначення не зовсім ясне, бо припустити існування тут трьох топок важко. Можливо, біля основи каналу топки є якісь отвори, що направляють в бокові отвори частину нагрітого повітря для рівномірності обігріву лазні.

З південно-західного боку до топки прилягає квадратне приміщення, розташоване нижче рівня ґрунту. Воно, без сумніву, було кочегаркою: тут знаходилося паливо, а також, можливо, зберігався інвентар лазні, як це спостерігалось в подібному приміщенні Анбердської лазні у Вірменії. Будівля розташована не зовсім точно: по осі приміщення вона трохи відсунута на південний захід. Це пояснюється тим, що у північно-східній частині будівлі розташована криниця, звідки бралася вода для лазні.

Власне лазня складалася з двох частин: приміщення для миття і для роздягання. Перше з них мало кам'яну долівку, яка спиралась на численні кам'яні стовпчики. Простір, що знаходився під долівкою між стовпчиками, заповнювався гарячим повітрям, яке виходило з топки. Так обігрівалася лазня. Дим, обминаючи стовпці, йшов далі, через два широкі і низькі склеписті проходи, під приміщення роздягальні, звідки через отвір в нижній частині південно-західної стіни виходив назовні.

Верхня частина лазень не збереглася, тому деякі дуже важливі деталі її обладнання доводиться встановлювати за аналогією. Це, перш за все, стосується способу підігрівання води. Дуже можливо, що в лазні були для цього спеціальні чани, які розміщалися над топкою, на другому поверсі. Можливо також, що верхня частина топки не мала отвору, куди вставлявся чан і являла собою резервуар з суцільним дном. В такому випадку він покривався вапняковим розчином в кілька шарів і наповнювався водою, що підігрівалася знизу. Отже, топка служила не тільки для опалення лазні, а й для підігрівання води. Через спеціальні отвори в стіні, яка відокремлювала приміщення з водою від лазні, можна було черпати гарячу воду, що знаходилася в чані чи резервуарі. Але не виключена можливість, що тут існував глиняний водопровід.

Порівняно ретельна кладка лазні на міцному вапняковому розчині, а також наявність склепінь перекриття в підпільній частині дають можливість припускати, що покриття лазні було склепистим.

Розміри цієї лазні становлять 14×5,5 м, товщина близько 0,75 м (рис. 2). Описана херсонеська лазня датується А. Я. Якобсоном IX—X ст.

Середньовічні трикамерні лазні, близькі своєю будовою до Херсонеських, широко побутують в Закавказзі, Грузії і Вірменії. Вони мали роздягальню, приміщення для миття і камеру з паливним обладнан-

²¹ А. Л. Якобсон, Из истории средневековой архитектуры в Крыму, III. Средневековые бани Херсонеса, СА, VIII, 1946, стор. 261—263, рис. 2—7, 12.

ням. Подібно херсонеським, кавказькі лазні мали підпільне опалення з кам'яною підлогою на стовпчиках.

До таких кавказьких лазень відносяться лазні XI—XIII ст. в Анберді (Вірменія), палацова лазня X—XI ст. в Ані (Вірменія), лазня в Дманісі (Грузія).

Лазня в Анберді (рис. 3) складається з трьох приміщень: квадратних в плані купальня і роздягальні і маленького приміщення, де грі-

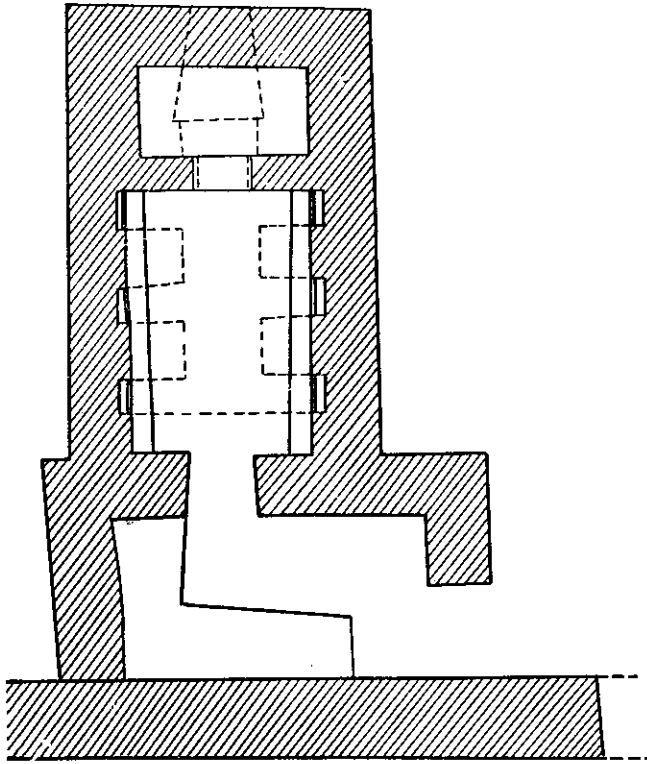

Рис. 2. План бані XIII ст. в Херсонесі.

лась вода. Площа лазні в Анберді близько 32 м² (8×4). «Вона складається з двох кімнат під куполом, що лежать на тропках, висічених з одного каменю з круглими отворами в куполі. Підлога обох кімнат була викладена кам'яними плитами, краї яких лежать на виступах основ стін, і підпиралась кам'яними стовпчиками. Порожнина між цими плитами з'єднувалася з топкою, що обслуговувала цементований всередині кам'яний бак третього невеликого приміщення, в якому грілась вода. Вогонь, гаряче повітря і дим з цієї топки поширювалися під плитами, і гаряче повітря з-під плит знаходило собі вихід по товстих глиняних трубах, які вмуровані в усі кутки кімнаток під облицьовкою стін. Труби ці, виходячи на дах лазні, повинні були забезпечувати обігрівання не тільки підлоги, а й стін лазні»²².

В комплекс палацу Багратідів в Ані входила лазня XIII ст., яка відрізняється від анбердської і херсонеської більшою складністю, але не принципами побудови. Вона складається з семи приміщень: прихожій, коридорчика, передпокою, роздягальні, двох купальень і приміщення з

²² И. А. Орбели, Бани и скоморох XII в., зб. «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, стор. 162—163.

чаном і басейном для холодної води²³. «Під чаном (для нагрівання води.— В. Б.),— пише А. Л. Якобсон,— знаходилась топка. Нагріте повітря і дим розходились під кам'яною підлогою купалень, що складались, як в Херсонесі, з плит на кам'яних стовпцях, і виходили потім назовні по вертикальних трубах, закладених в стінах»²⁴.

«В стіни були замуровані досить товсті глиняні труби, що служили для холодної і гарячої води; по такій же товстій трубі подавалась і чиста вода»²⁵.

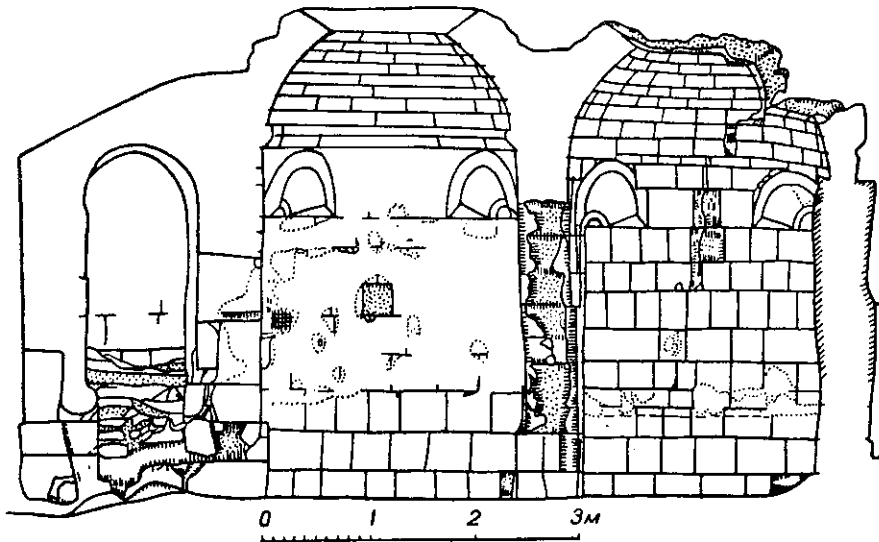

Рис. 3. Бяня XI—XII ст. в Анберді, поздовжній розріз.

«Кам'яна підлога купалень була покрита товстим шаром водонепроникної штукатурки»²⁶.

Купальні, а також, можливо, і інші приміщення лазні, мали циліндричні перекриття²⁷.

Лазня XII ст. в Дманісі в Грузії дуже схожа будовою з херсонеською і складається з трьох приміщень: купальні, роздягальні і вузької камери з котлом для підігрівання води з топкою під ним²⁸. Загальні розміри цієї трикамерної споруди, включаючи товщину стін, становлять близько 40 м² (4×10 м). Приміщення купальні і роздягальні перекриті баянями з отворами для освітлення. Всередині купального приміщення знаходиться басейн (ванна), а по боках розташовані дві глибокі ніші, які призначались, мабуть, для сидіння чи лежання²⁹. Роздягальня і купальня мають площу в плані до 9 м² (3×3 м) без товщі стін.

В пізніший час в Закавказзі продовжували існувати невеликі лазні такого ж типу. У Вірменії в монастирі Татеві збереглася маленька лазня XVIII ст. Розміри її 7,6×3 м, товщина стін 0,7 м. Лазня складається з трьох приміщень: квадратної купальні з віддушниками у вигляді гончарських труб, закладених у верхній частині стін. В простінку між цими приміщеннями був отвір, куди зливали брудну воду. Гаряча і хо-

²³ А. Л. Якобсон, Из истории средневековой архитектуры в Крыму, стор. 274, рис. 15.

²⁴ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 83.

²⁵ Н. Я. Марр, Ани, Л., 1934, стор. 71.

²⁶ А. Л. Якобсон, вказ. праця, стор. 83.

²⁷ Там же, стор. 83, рис. 36.

²⁸ Л. Мухелишвили, Раскопки в Дманиси, СА, в. VI, 1940, стор. 273 і далі, рис. 5, 9.

²⁹ А. Л. Якобсон, вказ. праця, стор. 83.

одна вода поступала в купальню по вузьких гончарських трубах з третього маленького приміщення, розташованого поруч і вище підлоги самої лазні. Під її склепінням з північної сторони закладені дві гончарські труби для подачі в чан холодної води. Під камерою розташована поздовжня (на всю ширину лазні) вузька топка, вкрита циліндричним склепінням з двома отворами. Один з них, прямокутний, знаходиться близько від топки і є димоходом, другий, циліндричний, виводить гази в камеру і служить для підігрівання води у встановленому над цим отвором чані. Від топки в лазню іде прямокутний в перерізі канал, який перетинається другим подібним каналом. Вони призначалися, мабуть, для підпільного обігрівання купальні, кам'яні плити підлоги якої лежать на стовпчиках. Всі приміщення цієї маленької монастирської лазні включає циліндричне склепіння.

До більш пізнього часу, а саме до XIV ст. відносяться лазні міста Болгара. Незважаючи на більш значні розміри порівняно з херсонеськими, грузинськими та вірменськими лазнями XI—XIII ст., громадські лазні в Болгарі мають загалом таку ж трикамерну будову з каналами під підлогою для доступу з опалювального приміщення теплого повітря³⁰. Важливою особливістю лазень в Болгарі є криниці, розташовані поза лазнями, поблизу від опалювальних приміщень³¹.

Наведені приклади дають досить підстав, щоб вважати лазнею кам'яну трикамерну споруду кінця XI ст. на митрополичому дворі.

Камери київського приміщення служили: крайнє західнє — для роздягання, середнє — для миття і крайнє східнє — опалювальною камерою, для обігріву перших двох приміщень і для нагрівання води.

В цій останній камері добре збереглися ряди цегляних стовпчиків, між якими проходили вузькі поздовжні і поперечні канали³². Ці канали, як і в інших, описаних вище середньовічних кам'яних лазнях, служили для подачі під підлогу камер лазні теплого повітря, що йшло з топки. Зрозуміло, що разом з гарячим повітрям під підлогу сусіднього з опалювальною камерою приміщення потрапляло вугілля і зола: саме так можна пояснити шар золи і вугілля, виявлений М. К. Каргером в середній камері.

В зв'язку з поясненням призначення цегляного приміщення кінця XI ст. на митрополичому дворі слід звернути увагу на незрозумілий для М. К. Каргера цегляний жолоб, що відходить від «північно-східного» кутка опалювальної камери, і великий глибокий з стрімкими стінками котлован, що знаходився на схід від середньої та східної камер.

Нам здається, що котлован має безпосереднє відношення до лазні: сюди по жолобу виводили воду з лазні. Заповнення котлована цеглою, слід гадати, сталося внаслідок зруйнування лазні очевидно під час татарської навали 1240 р.

Розглянута будівля є дуже рідкісною пам'яткою споруд подібного призначення на Русі в XI—XIII ст.

Проте навіть для кінця XI ст. вона не була єдиною кам'яною лазнею при дворах великих руських феодалів. Літописи розповідають про спорудження кам'яної лазні в дегинці Переяслава при єпископі Єфремі на його обнесеному кам'яною стіною дворі у 80-х або на початку 90-х років XI ст.³³.

Можливо, ця кам'яна лазня стала зразком для лазні на київському митрополичому дворі.

³⁰ О. С. Хованская, Бани города Болгара, МИА, № 42, 1954, стор. 392—423, рис. 1—4, 11—13, 16, 18, 21.

³¹ Там же, стор. 395, рис. 1; стор. 396.

³² М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 458, рис. 127.

³³ Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 148.